

HYPOKONDRI – KROPPSLIG RETORIK

Hypokondrikern förlägger insidans smärtpunkter till utsidans synligare platser

På 1600-talet ansågs sjukdomen vara en balansrubbing mellan kroppsvätskorna. Under 1700-talet, som var hypokondrins glansperiod, ansågs åkomman vara kopplad till nervsystemet. I vårt århundrade har man kallat den inbillning.

Under långa tider har alltså hypokondrin – denna manliga åkomma, kvinnorna hade ju sin hysteri – tagits på djupaste allvar. Mycket klokt eftersom den måhända är ett språk, en retorisk figur, för den sårbara själen i den sårbara kroppen.

I brevväxlingen mellan Alfred Nobel och älskarinnan Sofie Hess spelar sjukdom en uppseendeväckande stor roll [1]. Tiden är sent 1800-tal. För kvinnan av klass är det kvinnligt att vara klen, ett tecken på sensibilitet och förfining. För mannen ger samma kvinnliga klenhet anledning till faderlig omsorg och delaktighet i en kroppslig närhet mindre hotfull än den erotiska. När Nobel håller reda på Sofies menstruationsdagar, månar, oroar sig, uppmanar henne till stillhet, tycks det handla just om längtan till denna kyska kroppsliga intimitet.

Men när mannen tar på sig sjukdom utan sjukdom, vad är det då? Nobels brev är fyllda av klagan över kroppens svek. Smärtan, otillräckligheten förflyttar sig från huvudet till hjärtat, från hjärtat till magen. Näsblod, munsår, halsont, reumatism, sömnlöshet, svimningar och dåliga nerver jagar honom i en evigt gäckande sjukdomsdans. Var talandet om den egna kroppen också för honom ett sätt att skapa intimitet och gemenskap? En projicering av behovet

av svaghet? Hur sjuk var han? Var han kort och gott hypokondriker?

Och vad är i så fall hypokondri?

Den har kallats den ironiska sjukdomen: sjukdom utan sjukdom, smärta utan namn. Historiskt sett är den intressant nog en utpräglat manlig åkomma. Den halsstarrige, narcissistiske hypokondrikern tillhör medicinens återkommande utmaningar. Han är ett medicinskt men också ett kulturellt och socialt fenomen. Till fulländning utvecklar han kroppens retorik. Han är en mästare på att förlägga insidans smärtpunkter till utsidans synligare platser.

Kroppens teater

Hypokondrikern är en rebell. Han omskapar verkligheten. »Tårar flyta från ögonen utan sorg; näsan och öronen fyllas med en egen lukt och af eget ljud», noterade en 1800-talsläkare. »Den sjuke efterapar nästan alla meniskoslågtets lidanden. Han ser gnistor, fläckar, svarta punkter, genomskinliga blåsor, tindrande stjärnor, raka eller krokiga linier, besynnerliga matematiska figurer, bågar, stundom alla objekter nedkrökta till marken.» Han känner »klåda, kittling, et krälände, en kyla eller värma» [2].

Lagda över en bred tidsaxel tycks hypokondrins symtom bli mindre utlevande ju närmare moderna tider vi kommer, men också alltmer mångfasetterade, ett slags gestaltade reflexer av kulturens koder. De sjuka tror sig så lätta att de kan blåsas bort; byggda av is så att de kan smältas ner; gjorda av glas så att de kan krossas. De känner sin hud krympa så att kroppen inte längre får plats. De finner sitt huvud genomborrat av knivar, krackelerat av explosioner eller förbränt av elektriska strömmar. De ser sina kroppsdelar groteskt förändrade, förstörade eller förminskade. De känner kroppen invaderas av tuggande, gnagande, sniffande djur. Fobier och manier fångar hypokondrikern i en allt mer alienerad sjukdomsvärld. Han är en främling i sin egen kropp.

Hypokondrins historia

Begreppet hypokondri har åtminstone tre olika innebörder. För det första en översysselsättning med kroppsliga

symtom. För det andra en irrationell rädsla för sjukdom. Och för det tredje en felaktig sjukdomsovertygelse som innebär att symtomen tillskrivs en bestämd sjukdom. Hit hör också dramatiska föreställningar om kroppens insida.

Också hypokondrins historia är tredelad.

I en första fas (antiken till 1600-talet) uppfattades den som en kroppslig sjukdom kopplad till rubbad balans mellan kroppsvätskorna och lokaliserad till magen (hypokondri av grekiskans hypochondrion = trakten under revbenen, mellangärdet).

I en andra fas (1700- och 1800-talen) tolkades den som en kroppslig sjukdom kopplad till nervsystemet och lokaliserad till nervernas »känslöextremiteter». En humoralpatologisk modell ersattes av en neuropatologisk.

I en tredje fas (1900-talet) förvandlades hypokondrin till en inbillningssjukdom som innebar att tyngdpunkten flyttades från en kroppslig till en psykogen modell. Från och med nu fanns sjukdomen bara i patientens föreställningsvärld.

Ätminstone fram till 1800-talets andra hälft betraktades alltså hypokondrin som en »äkta», organisk sjukdom. Gränserna mellan de olika tolkningsmodellerna var delvis flytande. När Linné sorterade in hypokondrin tillsammans med bl a mörkrädsla, svindel och somnambulism i gruppen inbillningssjukdomar, menade han att det handlade om faktiska kroppsliga förmimmelser [3]. Kant kallade hypokondri för en »grillsjukdom», men menade på liknande sätt att sjukdomen gick tillbaka på en bestämd nervpatologi [4].

Hypokondrin skildes definitivt från inbillade sjukdomar i bemärkelsen låtsade sjukdomar. Molières »Den inbillade sjuke» var i första hand en drift med läkarnas uppblåsta okunskap.

Hypokondrin uppfattades länge också som ett systerfenomen till melankolin. I enlighet med den antika temperamentsläran ansågs melankolin bottna i ett överskott av den svarta gallan, som producerades i mjälten (därav synonymen mjältsjuka). Melankolikern kännetecknades av en rad kroppsliga symtom (blekhet och magerhet), dessutom av

Författare

KARIN JOHANNISSON

professor, institutionen för idé- och lärdomshistoria, Uppsala universitet.

tungsinne, apati och misantropi. Han beskrevs som misstänksam och klagande, men också som förknippad med utvaldhet och själslig höghet.

Enligt de antika författarna var hypokondri en särskild variant av melankolin, enligt 1600-talsläkaren Robert Burton (*The anatomy of melancholy*, 1621) den vanligaste och obehagligaste formen. När sjukdomsbilderna efter hand skildes åt, fick hypokondrin behålla den aura av utvaldhet och genialitet som omgivit melankolin. Den gällde som en äkta sjukdom, men också som en sjukdom för de förfinade, sensibla och intelligenta.

Själens ekonomi

Den vanliga uppdelningen i snabba tänkare, långsamma tänkare och inga tänkare alls kan föras tillbaka på konkreta skillnader i nervkonstitution, no-

»Sårmannen» ur Hans von Gerssdorffs »Feldtbuch der Wundarztney», 1542.

terade George Cheyne i sitt klassiska arbete om hypokondrin, »The English malady» (1733). Det skarpaste intellektet representerar också det känsligaste nervsystemet. Resonemanget var en reflex av föreställningen om det ständigt pågående växelspelet mellan kropp och själ.

Påfallande ofta figurerar bilden av en omvänd proportion mellan fysisk och intellektuell styrka. Det är ett välkänt faktum, hävdade en läkare, »at de starkaste individer, hvilkas muskler hafva den största fyllighet och kraft, äro de minst känsliga för yttre och inre intryck på själen». Den känslige demonstrerade sin känslighet genom kroppen. Hypokondri var ingen sjukdom för de starka och sorglösa.

I 1700-talets neurologiska modeller

fick kropp och själ nya mötesplatser. Nervsystemet kopplade samman hjärna och mellangärde i en sofistikerad ekonomi. I hjärnan (cerebralsystemet) hade förnuft och intellekt sitt centrum, i magen (det vegetativa systemet) känslorna. Ju mer energi som förbrukades på intellektuellt arbete, desto mindre fanns över för det vegetativa systemet, som reglerade känslor och kropp. Hypokondrin handlade enligt detta resonemang om ett slags ransonerad kroppslighet.

Alltså: under 1700-talet var bilden av hypokondrin som en kroppsligt förankrad sjukdom fast fixerad. Många pekade på lidandet, tendensen till fixa idéer, melankoli och taedium vitae, livströtthet. Men källan till det onda låg i kroppen själv. Nerverna åstadkom smärta, som fantasin förvandlade i en alltmer förkroppsligad teater. Bultande hjärta, hopsnörd strupe, hudförändringar skapade i sin tur ny näring för den ångestfyllda själen.

Hypokondrin som social roll

1700-talet var hypokondrins storhetstid. Det var nu som hypokondrikern steg fram på scenen som en särskild typ: sensibel, krävande, utlevande. Hypokondrins biologiska särmerken kunde kombineras med olika sociala modeller.

I upplysningstidens stämningar av uppbrott och gungande värdesystem blev hypokondrin en modesjukdom, en tillflykt för en individ i kris. I England uppfattades sjukdomen som särskilt typisk för den engelska konstitutionen; vissa läkare definierade en tredjedel eller till och med två tredjedelar av sina patienter som hypokondriska (män) eller hysteriska (kvinnor). I Frankrike ansågs hypokondrin spridas i epidemiska former decennierna före franska revolutionen.

Hypokondrin blev arketyper för medicinskt lidande med en egensinnig och oförutsägbart repertoar. Sjukdomen blev så vanlig att själva namnet vårdslöst kunde förkortas till »hypo» eller än mer jargongbetonade uttryck. Andra välbekanta synonymer var vapör, spleen, mjältsjuka, medan det franska ennui hade mörkare drag av livströtthet än den självmedvetna hypokondrin.

Med sin typiska vandring mellan själ och kropp skapade hypokondrin sjukdomstolkningar som gick utanför den individuella kroppen. Den knöts t ex till sociala dimensioner som klassmedvetande. För aristokratin, som såg sin traditionella privilegieställning hotad av en allt framgångsrikare bourgeoisie, kunde spleen uttrycka känslor av leda i en alltmer tömd social roll. För borgerligheten kunde den tvärtom projicera en nyväckt jag-medvetenhet.

Hypokondrin sammanföll också med uppkomsten av nya sociala funk-

tioner för sjukrollen. Den som tar på sig sjukrollen kan också ställa bestämda krav på omgivningen, framkalla känslor och sympati. I de hypokondriska lidandena fanns en rik social resurs. Man kunde klaga och beklagas. Att tala krämpor och sjukdom blev delar i en ny social intimitet. Inom borgerlighetens nyväckta individualism skapade hypokondrin nya former för kommunikation och omsorg. Genom att förbindas med känslor och känslighet passade den perfekt till den ömma sentimentalitet som odlades inom 1700-talets borgerliga retorik.

Hypokondrin blev samtidigt en sjukdomsetikett kopplad till en privilegierad livsstil kännetecknad av framgång, överflöd och vällevnad ifråga om mat, dryck och njutning, urbana utbud och frestelser. Men den var ingenting man behövde skämmas över. Hypokondrin var en civilisationsjukdom, priset (eller enligt Rousseau straffet) för kultur och civilisation. Den var inte bunden till stigmatisering (som t ex dårskap) och den saknade motbjudande yttre tecken (som t ex könssjukdomarna).

Genom hypokondrin kunde alltså ett borgerligt klassmedvetande gestaltas i en tid av starka förändringsprocesser. Den uttryckte social upphøjelse men också ambivalensen inför det moderna. Enligt sådana resonemang blir hypokondrin ett socialt fenomen, med en bestämd historisk förankring. När den spred sig i epidemiska former under det sena 1700-talets politiska konvulsioner, framstod det narcissistiska sysselsättandet med kroppen som ett symtom. Att hitta en fixeringspunkt i den egna kroppen när världen glider undan, har varit – och är – ett allmängiltigt fenomen.

En sjukdom för de utvalda

Hypokondrin var alltså delvis en utvaldhetssjukdom. I sig var den föreställningen gammal. Varför, hade Aristoteles frågat sig, är de extraordinära – de geniala – individerna melankoliker?

I sjukdomen befruktas misstänksamhet och självtvivel med skarpsinnighet, noterade en 1800-talsläkare [2]. Hypokondri är en lärdomssjuka, kännetecknande för snillen och studenter, konstaterade en annan. Också enligt den första engelska encyklopedin »Encyclopaedia Britannica» (1768–71) var hypokondri »en sjukdom särskilt utmärkande för de lärda». James Boswell skrev att den lidande hypokondrikeren – sig själv inkluderad – kunde trösta sig med insikten att lidandet just markerade särskildhet.

Under 1800-talet började hypokondrin glida klassmässigt; också vanligt folk visade sig vara hypokondriker. »Hysteriska och hypokondriska be-

svär», konstaterade den amerikanske läkaren Benjamin Rush kring sekelskiftet 1800, »som förr utmärkte de privilegierades gemak, återfinns nu i våra kök och verkstäder.» Men här ville somliga göra skillnad och hävdade att sjukdomen var och förblev typisk för de intellektuella – övriga bara simulerade. Det var en underlig logik som bekräftar föreställningen att klassbegreppet kunde definieras i biologiska termer.

Men demokratiseringsprocessen var ofrånkomlig. I slutet av 1800-talet var hypokondrin definitivt berövad sin forna status och aura av utvaldhet. »Det finnes knappt något sällskap, där icke den ene eller andre gäller för att vara hypokonder och det utan att man därmed förknippar någon tanke på svårt lidande», konstaterade en luttrad läkare vid sekelskiftet 1900 [5].

Den manliga sjukdomen

Hypokondrin var också en manlig sjukdom. Det var en föreställning som givetvis bottnade i den om hypokondrin som en sjukdom för de andliga och intellektuella.

Kvinnorna hade ju dessutom hysterin. Här fanns vissa viktiga likheter. Bägge sjukdomar bands till beteenderubbningar med botten i kroppsliga organ eller nervsystemet. I den svenska sjukdomsklassifikationen redovisades hypokondri och hysteri sida vid sida ända fram till sekelskiftet 1900. Hypokondri var mannens, hysterin kvinnans svar på själens känslor. Men här fanns också olikheter. Hypokondrins symtom och uttryck kännetecknades av stabilitet, hysterins av flyktighet och opålitlighet. »Qvinnor skilja sig från hypochondriska män, at de äro mer benägna at skrika och falla i et convulsivt skrott ... göra häftiga rop, få hicka, gäspningar, sträckningar och andra convulsiva rörelser» [2].

Här projiceras stereotypa föreställningar om manligt/kvinnligt på köns-specifika biologiska modeller. Visserligen kunde hypokondrikeren delvis visa samma symtom som hysterikan: kramper, svimningar, gråt (»t.o.m. starka män blifva ofta lefvande vattenväxter i sina egna tårar»). Men de betydde inte som hos kvinnan ett irrationellt och obehagligt beteende, utan snarare ett tillstånd av förhöjd andlighet. Under ett anfall av »hypochondrisk yrsel», berättas det om en präst, »utvecklades talanger som han aldrig förut upöfvat. Han skrev vers, komponerade musik, och tecknade, med mycken noggrannhet och sanning, föremål, som inbildningen framstälde för hans ögon.» Väl botad såg han med sorg att denna kreativa för-måga försvunnit tillsammans med sjukdomen [5].

Temat manligt/kvinnligt innehåller

intressanta komplikationer. Genom att känsliga nerver förbands med en vek kropps-konstitution passade hypokondrin till den intellektuelle, men framförallt till kvinnan och i synnerhet till det sena 1800-talets bild av den konstitutionellt nervsvaga kvinnan. Friska nerver och muskler var manliga attribut: de var starka, hårda, motståndskraftiga. Svaga nerver var mjuka, slappa, passiva, med andra ord kvinnliga. Det var också det sena 1800-talets konstruktion av en svag och bräcklig kvinnlig idealtyp, alltför labil för den offentliga arenan, som tillät hypokondrin att så att säga byta kön. Den hypokondriska kvinnan i konsultationsrummet, på analyssoffan, på nervhemmen och vid hälsobrunnarna var en välkänd kliché vid sekelskiftet 1900. Men hennes namn var fortfarande hysterika.

En inbillningssjukdom

Fram till 1800-talets slut hade alltså hypokondrin en konkret biologisk förankring. Hur kunde den då byta dräkt till inbillningssjukdom och sjukdomsfobi?

Medicinskt sett var hypokondrin erkänt svår att definiera. Den lät sig inte ens säkert skiljas från hälsa. Här och var stack tvivlet upp sitt huvud. »Mjälten och levern är två asyler, dit läkarna tar sin tillflykt inför beväer som de inte kan förklara», hävdade den skarpögde Bernhard de Mandeville (*A treatise of the hypochondriack and hysterick diseases*, 1730). »Hypokondri är ett modeord som används för att ursäktas känslomässiga oarter, genom att skjuta skulden på en sjukdom», konstaterade en annan kritiker. Var hypokondrin en inbillningssjuka? Borde den kanske, som Benjamin Rush föreslog, byta namn till tristimani?

Gradvis började bilden ändras. Från att ha varit en kroppslig sjukdom med en bestämd orsak förvandlades hypokondrin till ett sjukdomsbeteende och till sist till sin moderna gestalt: sjukdomsfobi. Utvecklingen löper parallellt med 1800-talsmedicinens strävan att lokalisera en organisk förändring för varje sjukdom. De hypokondriska symtomen kunde inte mätas och läsas i objektiva termer. De kunde inte bekräftas till exempel vid neurologisk undersökning. Fanns de verkligen?

Så blev hypokondrin ett tillstånd och en känsla mera än en sjukdom och en diagnos. Dess tyngre uttryck – livströttheten, de ångestfyllda inre bilderna, de nattsvarta marorna – spolades samtidigt in i neurosernas diffusa landskap.

Parallellen mellan hypokondri och sjukdomsfobi var inte okänd. »Sällsamma griller och felaktiga inbillningar» hörde ju till sjukdomens särdrag. Mandevilles hypokondriska patient Miso-

medon berättar för sin läkare hur han, efter att ha läst en bok om könssjukdomar, tillbringar hela dagarna med att inspektera ben och huvud efter tecken på den hemska sjukdomen. Alltmer tömd på biologiskt innehåll fick hypokondrin en ny funktion genom att ge namn åt ett särskilt fenomen: sjuklig sjukdomsrädsla.

Hypokondriens degradering till »inbillning» hade också att göra med dess inflation. En sjukdom som blev vanlig, för att inte säga trivial, som dessutom demokratiserades och »vulgariserades» genom att anammas av de lägre klasserna, miste sin status. I det allmänna medvetandet blev processen kort. För många framstod hypokondrin mot 1800-talets slut helt enkelt som en roll för den sysslösa, eller för den som sökte tomma och kortsiktiga sjukdomsvinster.

Men för läkarna blev själva sjukdomsrädslan en sjukdom. Hypokondri var den fixa idén om den egna hälsans, och kroppens bräcklighet. Även om symtomen är inbillade, är lidandet reellt, summerade de insiktsfulla. Det är meninglöst att uppmuntra hypokondriker att bemästra sin sjukdomskänsla med blotta viljan, hade också Kant konstaterat. Då vore hypokondriker ingen hypokondriker.

Men som självständig sjukdomsbild var hypokondriens tid ute. »Tillståndet hypokondri består i ständig uppmärksamhet på det egna hälsotillståndet med anlag att av obetydliga tecken eller utan sådana tecken alls, tillskriva sig en sjukdom», summerade Freuds kollega Eugen Bleuler. »Sjukdomen hypokondri finns inte längre.»

Och i »Nordisk familjebok» (1910) blev hypokondriker förvandlad till den lätt löjväckande gestalt han ännu är:

En fläck på kroppen, ett skafsår som ej vill läkas, tror han beror på syfilis ... baciller äro hans beständiga skräck; han dammar och putsar alla föremål i det oändliga (mysofobi), han tvättar sig beständigt och vidtager oupphörliga försigtighetsmått mot smitta och infektion (bacillofobi). Genom sin oro, sin ständiga vaksamhet och alla de försigtighetsmått och omsorger, hvarmed han belamrar sin tillvaro, blir han odräglig icke blott för sig själf, utan ock för sina medmänniskor, och för de läkare som han hugnar med sitt förtroende, är han icke så litet besvärlig.

Hypokondrin, ett av moderna tider trivialiserat fenomen, har av historien tagits på djupaste allvar. Och nog är detta klokt. För vad är väl hypokondrin om inte ett språk, en retorisk figur, för den sårbara själen i den sårbara kroppen?

Artikeln är ett förkortat utdrag ur en kommande essäsamling på temat kropp och kultur.

Referenser

1. Sjöman V. Mitt hjärtebarn: De länge hemlighållna breven mellan Alfred Nobel och hans älskarinna Sofie Hess, Stockholm: 1995.
2. Heberden W. Afhandling om de hypochondriska och hysteriska sjukdomarna. Stockholm: 1822.
3. von Linné C. Genera morborum (1759). Valda avhandlingar utg av Svenska Linnésällskapet, nr 7. Ekenäs: 1949: 14.
4. Kant I. Von der Macht des Gemüths, durch den blossen Vorsatz meistern seiner krankhaften Gefühle zu sein. Leipzig: 1798.
5. Weber R. Hypokondri och inbillade sjukdomar för läkare och allmänhet. Stockholm: 1891.

KORTKLIPP

57 procent överlevde av nyfödda på 501–800 g

En undersökning av 1 126 barn med födelsevikt från 501 till 800 g och vårdade vid amerikanska intensivvårdsenheter visar att 57 procent av dem överlevde, men att 16 procent av dessa hade svåra hjärnskador. De överlevande vårdades i genomsnitt på sjukhus i 115 dagar.

Flickor hade större chans att överleva än pojkar, flickornas fördel motsvarade 90 g i ökad födelsevikt. Också de som var små i förhållande till graviditetstiden samt de vars mödrar fått steroider före förlossningen hade större chans att klara sig än andra med samma födelsevikt. Respiratorvård hade stor betydelse för överlevnaden. 179 fick inte sådan vård, särskilt lågviktiga flickor missgynnades.

Kostnaden i resurser skulle blivit mycket stor. Även om intensivvården av de mycket lågviktiga är resurskrävande är kostnaden per vunnet levnadsår avsevärt lägre än vid intensivvård av t ex vuxna med solida tumörer och äldre högriskpatienter.

N Engl J Med 1996; 276: 1645-51.

Svenska mammografifynd bekräftas av ny analys

En ny analys av dödligheten i bröstcancer i de svenska studierna av screening med mammografi har nyligen publicerats. Tidigare har man jämfört dödligheten i bröstcancer bland inbjudna respektive icke inbjudna till screening. Nu jämför man med förväntad dödlighet enligt riksstatistiken.

Resultaten stämmer väl med den traditionella analysen: mammografi för kvinnor 50–69 år är till nytta, effekten i gruppen 40–49 år är liten.

J Med Screening 1996; 3: 129-32.

Hemförlossning säker med bra urval och stöd

Fyra nya studier tyder på att planerad hemförlossning kan vara säker. Förutsättningen är dock att det gäller fall där risken för obstetriska komplikationer enligt en systematisk bedömning anses vara låg, att familjeläkare och barnmorska garanterar en god miljö och stöd samt att man har nära till sjukhus-specialist, eftersom överflyttning är ganska vanlig. Studierna gjordes i Nederländerna, Schweiz och Storbritannien.

BMJ 1996; 313: 1276-7, 1302-18.